

Як будемо забирати і повертати ?

(До питання про культурні цінності)

Останній номер часопису "Пам'ятки України" (№1-2) за 1994 рік повністю присвячений проблемам повернення культурних цінностей, або як ще називають цей процес-реституції. В основному, звичайно, це зроблено на прикладі України, але вміщені статті науковців показують, що проблема має міжнародний характер. Відкриває часопис змістовна стаття відомого в Україні пам'яткознавця, заступника головного редактора часопису Віктора Вечерського "Реституція культурних цінностей". Аналізуючи правові міжнародні документи (додаток до Гаазької конвенції 1907 року, декларацію країн антигітлерівської коаліції від 5 січня 1943 року, мирних угод 1947 року й протоколу до Гаазької конвенції 1954 року) автор робить чіткі висновки, головним з яких є те, що порушувати питання, виставляти свої претензії щодо повернення пам'яток мають тільки урядові структури від імені країни. На думку В. Вечерського, "жодні громадські комісії чи комітети, діаспора чи фонди культури не повернуть та й не мають прав повертати в Україну культурні цінності ...". І далі: "Хто був, або є власником культурних цінностей - це для виставлення вимог про реституцію не має жодного значення. Вирішальну вагу має факт перебування цього майна на терені певної держави або володіння ним громадянами цієї держави". У загальних моментах з цим твердженням важко не погодитися, як і з сформульованими наприкінці статті пропозиціями, де викладено 168 найголовніші принципи, що повинні лягти в основу переговорного процесу із зазначених питань. Водночас вважаємо занадто категоричним твердження автора про те, що період з 1931 по 1991 рік для України треба визнати як окупаційний, а відповідно до цього і вивезення в цей час культурних цінностей за межі України вважати

незаконним. А значить, воно має бути повернене в Україну. З одного боку, така пропозиція має під собою підґрунтя , а з другого - містить певні загрози(про це говоритимемо далі).

На сторінках часопису допитливий читач знайде тексти документів 1918,1930 та 1993 років під загальною назвою "Культурна цінності. Три спроби повернення з Росії".

Інші матеріали, вміщені в журналі, конкретно доповнюють або, взагалі , по-новому висвітлюють цю проблематику.

Особливу увагу мені хотілося б зупинити на змістовній, особливо з фактичного боку, статті „Евакуація і грабунок. Київські мистецькі цінності під час війни” Л.Пелькіної та М.Факторовича. Проаналізувавши великий масив архівних, документів, зіставивши факти, дослідники роблять висновок про те, що „коли говорити про це стисло, побіжно, виділяючи тільки найістотніше, то особливо тяжкою втратою, на нашу думку, є вивезена колекція давньоруського і давньоукраїнського малярства”. Водночас дуже потерпіли фонди Київського музею російського мистецтва (а саме про нього йдеться), передусім твори другої половини ХІХ століття. Реєстр утрачених мистецьких пам’яток вражає. Потрібно, на думку авторів, укласти науковий каталог утрат музею.

А взагалі, проблема повернення культурних цінностей в Україну розглядається нині переважно в двох площинах. Перша - це повернення їх з Німеччини, де вони опинилися внаслідок грабіжницьких дій фашистів, а друга - повернення з Росії, куди їх передали українські установи, згідно з вказівками „згори”. Кожна з цих проблем не може бути вирішена незалежно одна від одної, водночас кожна з них має і свою специфіку. Скажімо, говорити з німцями про повернення культурних цінностей в Україну можемо тільки при наявності документально підтверджених фактів. Адже крім загарбницьких дій фашистів, були й випадки мародерства, яке чинило

місцеве населення. Такі факти мали місце в Харкові, не виключаю їх і в Сумах. Треба додати й те, що під час війни в більшості музеїв загинула майже вся облікова документація, що утруднює тепер розшуки експонатів, втрачених під час другої світової війни. Наш Сумський художній музей тільки розпочав цю роботу, але вже тепер простим оком видно, що за окремими винятками, практично неможливо звертатися з документально не підтвердженими даними до іншої держави, щоб вона повернула мистецькі твори, які пропали в роки війни. На позір, більш ясна ситуація з передачею музейних речей до Росії. Архівні джерела, наприклад, свідчать про те, що в 30 – ті роки з Сумського художньо-історичного музею передавали твори в різні музеї, зокрема до Києва, Харкова, а також Москви. Але і в даному разі ситуація не краща через брак документів- актів передачі тощо. Відбувалася міграція музейних цінностей і в повоєнні роки: з малих музеїв забирали твори до великих, пояснюючи це тим, що ті потерпіли під час війни під пограбування. Хоч, наприклад, чим пояснити передачу в 1952 році з Сумського художнього музею низки військових та інших нагород (переважно західноєвропейських) до Московського музею образотворчих мистецтв імені О.Пушкіна? А це не така вже й мала кількість - 42 експонати! Мотивація може бути різна, найперше - передача непрофільних експонатів з художнього музею до багатопрофільного, яким є цей московський музей, де, нагадаю, зберігаються твори живопису, графіки, декоративного мистецтва, скульптури, нумізматичні збірки.

З другого боку, неможливо викреслити з історії музею і такий факт: передачу в 1938-1939 роках творів, в основному малярських, з ленінградських музеїв (Ермітажу, Державного російського музею), а також Московського музею образотворчих мистецтв імені О. Пушкіна. Побіжний аналіз показує, що ці твори істотно збагачують колекції нашого художнього музею, репрезентуючи світове мистецтво. Річ у тому, що експозиція Сумського художнього музею історично сформувалася так, що має велику кількість творів як вітчизняного, так і західноєвропейського мистецтва.

Невідь чому, але в 60-70-х роках у місцевій та республіканській пресі наш музей не зовсім підставно охрестили “малою Третьяковкою”. Правельніше було б – “малий Ермітаж”. Адже саме в Ермітажі зберігаються твори західноєвропейського, східного, а також російського й українського мистецтва. До речі, саме така структура була характерна для багатьох музеїв України і Росії. Вважаю, що в таких містах як Суми подібні збірки мають особливе значення, бо дають змогу хоч якоюсь мірою простежити розвиток світового мистецтва.

Придивімося, які саме роботи передано було до нашого музею. Насамперед відзначимо „Пейзаж з водоспадом” італійського художника XVIII століття Андреса Локателлі. Окрім високих художніх якостей, незрівнянну цінність полотна визначає й те, що твори цього мистця - рідкість навіть в італійських музеях! Про італійське малярство кінця XIX століття дає уявлення „Свято на березі” Алессандро ла Вольпе. Окрасою експозиції є також „Грот з водоспадом” італійця Роза да Тіволі. Гарну добірку голландського мистецтва XVII століття доповнює „Ферма” Втіонто. Твори французького мистецтва XVII-XIX століть „Пейзаж з річкою” Клода Лоррена, „Морський краєвид” Ежена Ізабе, „Провулок у Каїрі” Луї-Клода Мушно, як і попередні - надійшли до нашого музею з колекції Ермітажу в 1938 році. З Московського музею образотворчих мистецтв імені О. Пушкіна одержали в 1939 році полотно „Зустріч Марії з Єлизаветою”, скульптуру „Антіной” роботи невідомого італійського майстра XIX століття. З Московського музею нового мистецтва тоді ж - прекрасну роботу французя Леопольда Буальї „Урок оптики”. Шість малярських творів відомого мистця А. Куїнджі надійшли з Державного Російського музею в 1940 році. Передавали росіяни не тільки твори західних майстрів. Так, у 1938 році з Ермітажу наш музей отримав „Жіночий портрет” Івана Макарова й „Портрет хлопчика” роботи невідомого маляра першої половини XIX століття. Велике полотно “Іван III розриває ханську грамоту” Івана Шустова, за яку мистець

здобув золоту медаль Академії мистецтв, надійшло до Сум у 1925 році з Москви.

Названі роботи (а до них треба додати твори декоративного мистецтва) стали невід'ємною частиною колекції Сумського художнього музею. І тому навіть гіпотетична можливість обміну, скажімо, деяких із цих творів, переданих з російських музеїв напередодні війни, на забрані в 1952 році до Москви ордени вочевидь не вигідна для нас, зважаючи насамперед на значущість експонатів, їхню роль в загальній концепції експозиції художнього музею. Інша реакція з нашого боку, звичайно, могла б бути в разі обміну їх на твори українського мистецтва, але виставити такі претензії російським музеям поки що неможливо з огляду на брак документів. Наведеними прикладами ми хотіли лише порушити проблему доцільності подеколи обміну культурних пам'яток. Це саме можна сказати й про обмін між музеями України.

Не можна не погодитися з твердженням голови Національної комісії п. Олександром Федоруком в інтерв'ю, вміщеному в цьому ж числі „Пам'яток України”: „Досі до реституції культурних цінностей ми підходили по-аматорському, працювали як дилетанти. А в західному світі цією справою віддавна займаються поважні наукові інституції... Там ці питання ведуть на високому науковому рівні. Тим часом у нас часто мітинговість і публіцистична закличність тільки шкодять справі, бо її треба робити на належно обґрунтованих підставах”.

Публікації часопису „Пам'ятки України” відзначаються комплексністю, серйозністю наукового підходу в опрацюванні порушених тем. Непростий початок цієї справи очевидний, але очевидне й інше: тільки так можна буде в майбутньому розв'язати таку складну проблему, як повернення культурних цінностей в Україну.